

III. KATASTRY 18. STOLETÍ (TEREZIÁNSKÝ KATASTR ČESKÝ A MORAVSKÝ, KAROLÍNSKÝ KATASTR SLEZSKÝ, JOSEFSKÝ KATASTR)

Vážné nedostatky prvního českého a moravského katastru – berní ruly a lánských rejstříků – vedly k tomu, že se záhy ukázala potřeba jej přepracovat. Podobně tomu bylo i ve Slezsku, kde se vybírání berní opíralo o způsob evidence berních poplatníků zavedený dokonce již roku 1527. Po změně volali jak někteří velkostatkáři, usilující o spravedlivější rozvržení berně, tak i vídeňský dvůr, nespokojený s dosavadní berní agendou v českých zemích. Reforma začala v Čechách. Roku 1711 čeští stavové přijali usnesení o opravě současného katastru, která posléze vyústila v sestavení katastru od základu nového, mnohem podrobnějšího, který měl podchytit všechny výdělkové možnosti poddaných. Následovalo Slezsko a nakonec Morava.

Tereziánský katastr český

Řízením práce na novém českém katastru byla pověřena nově utvořená rektifikační komise. Východiskem pro jeho sestavení se stala berní příznání jednotlivých vrchností, měst a kléru, vyhotovená v letech 1713–1715, a to jednotným způsobem podle předepsaných formulářů. V rektifikační kanceláři byla příznání majetku poddaných a jednotlivých měšťanů (tzv. rustikální fase) podrobena důkladné (hlavně početní) kontrole, po níž některá musela být doplněna, opravena nebo zpracována nově. Tato práce skončila roku 1716. Druhou fází práce na katastru tvořila vizitace poměrů na místě, pro niž bylo vytvořeno několik čtyřčlenných komisí. Ty měly prohlédnout současný stav poddanských hospodářství, porovnat příznání se skutečností a se zápisy v jiných úředních knihách vrchnos-

tenské registratury. Kontrola byla prováděna velmi důkladně, takže se protáhla do roku 1727.

Výsledkem činnosti vizitační komise na každém statku byl tzv. vizitační nález (Befund), který měl stejnou podobu jako fase, avšak obsahoval opravené číselné údaje. Jeho součástí byla i závěrečná zpráva o průběhu vizitace a celková charakteristika vizitovaného dominia. Rustikální fase s připojenými vizitačními nálezy byly opět zaslány do Prahy, kde je kontrolovaly tzv. subdelegované komise, které zpravidla vyžadovaly od vizitátorů nebo krajských hejtmanů různé doplňky a vysvětlení. Jejich náročná práce byla komplikována i měnicími se zásadami berní kalkulace a válečnými událostmi z počátku 40. let. Finální elaborát, tzv. první tereziánský rustikální katastr, proto byl dokončen a vstoupil v platnost až roku 1748, kdy konečně nahradil berní rulu jako základ pro výpočet berně.

Katastr z roku 1748 se však záhy stal předmětem kritiky, která se týkala především určování bonity půdy, výnosu pozemků a berní kalkulace. V letech 1751–1753 proto proběhla nová vizitace jednotlivých dominií. Komisaři se při ní soustředili hlavně na zpřesnění zmíněných údajů, zatímco rozloha pozemků zůstávala stranou jejich zájmu. Nové fase jednotlivých panství byly vypracovány jen v těch případech, kdy o to berní strana včas požádala. Současně s kontrolou rustikálního katastru se přistoupilo k dalšímu úkolu. Bylo jím vypracování podkladů pro zdanění dominikálu. Ten byl až dosud od berně osvobozen (vrchnosti pouze přispívaly na rustikální daň), což daňově zvýhodňovalo panství se silně rozvinutým vrchnostenským podnikáním. Roku 1713 sice vrchnosti musely podávat i tzv. dominikální fase evidující vrchnostenský majetek, avšak tato přiznání měla jen pomocný význam a v další fázi se s nimi již nepracovalo. Roku 1749 bylo nařízeno zhotovit nové dominikální fase, zahrnující proti roku 1713 i příjmy plynoucí vrchnostem od poddaných (peněžní a naturální platy, nájmy, úřední poplatky za udělení zhostů nebo souhlasu k učení řemeslu, výnosy z obchodní činnosti). Byly v nich evidovány i roboty, a to zvláště pro každou obec. Revize těchto fasí probíhala v letech 1751–1753. Práce na rustikálním i dominikálním katastru byly dokončeny roku 1756, takže od 1. listopadu

toho roku (od něhož se počítal vojenský rok 1757, proto se zpravidla uvádí tento rok jako rok vzniku) začal být finální elaborát používán pro rozvržení (repartici) berně. Ze stavovsko-prestižních důvodů však dominikální katastr nebyl zván katastrem, ale byl pro něj vytvořen název exekvatorium dominikale. Vrchnostenská půda přitom byla zatížena nižší berní taxou než poddanská.

Nesmírně bohaté přípravné i finální písemnosti českého tereziánského katastru jsou dochovány téměř v úplnosti. První, nejstarší vrstvu písemností jednotlivých dominií tvoří fase. Nejobsáhlejší jsou fase rustikální, podávané jednotlivými vrchnostmi, na rozsáhlejších panstvích obsahují až několik set fólií. Každá stránka fase je vždy doplněna vizitačním nálezem, který byl do knihy dodatečně vlepen. Základní evidovanou jednotkou je poddanská usedlost nebo dům ve městě. Poddaní jsou zapisováni postupně podle jednotlivých vsí a jejich dílů, a to obvykle podle pořadí držitelů téže usedlosti v berní rule, případně v její revizitaci, jejichž jména a rozsah usedlosti jsou tu pro kontrolu uvedeny. Na rozdíl od berní ruly není pozemkový majetek jednoho poddaného uváděn jen jako celek, ale i po jednotlivých pozemcích, které jsou uváděny i se svými pomístními názvy. Každé pole, jehož rozloha se uvádí ve výsevkových stryších, je pak zařazeno do jedné z pěti tříd podle výnosu (pole dobrá, prostřední, špatná, lada a pozemky pusté a zarostlé). V dalších rubrikách jsou u jednotlivých poddaných uvedeny pronajaté vrchnostenské zemědělské podniky, dále zahrady, vinice, chmelnice a lesy, stavy dobytka podle jeho jednotlivých druhů, rybníky a mlýny, případně skelné hutě, dále řemesla s připojeným ročním výdělkem a zádušní pozemky, které měli poddaní pronajaty. V poslední rubrice byl evidován „svedený rustikál“, tj. pozemky zapsané v berní rule jako poddanské, ale po roce 1654 zabrané vrchností (z nichž ale vrchnost nadále měla platit berni).

Vizitační nález kopíruje přiznání, ovšem uvádí vlastní čísla. Protože každá jeho stránka je přilepena k příslušné stránce fase, je srovnání velmi jednoduché. K revidovaným číslům fasí přidávají nálezy i některé další údaje, např. evidují i podruhy provozující řemeslo, někdy i všechny podruhy. K údajům o rozloze pozemků ve výsevko-

vých stryších přidávají plošnou rozlohu (*secundam aream*), získanou ale nikoliv měřením, nýbrž odhadem. Na závěr je u každé vesnice připojena celková charakteristika, obsahující např. i údaje o výdělkových možnostech poddaných nebo možnostech odbytu zemědělských výrobků.

Obsahem původních dominikálních fází je soupis všech dominikálních realit na panství (statku). Pole při panských dvorech, ovčích, hospodách, myslivnách a jiných vrchnostenských podnicích a budovách jsou uváděna po jednotlivých parcelách s pomístním názvem, rozlohou a bonitou, následují údaje o chmelnicích, štěpnicích, vinicích a lesích, výčet jednotlivých rybníků se jménem, typem a s velikostí násady, záznamy o mlýnech (s pilami, valchami, koželužnami, prachárnami, papírnami, olejními, brusírnami a větrnými mlýny). Na některých dominiích evidovali i nájemce dominikálních pozemků (s rozlohou).

V duchovenské fazi uváděl každý farář přehled všech kostelů a kaplí ve své farnosti, jméno patrona a místní vrchnosti, informace o školách, náboženských bratrstvech a seznam obcí příslušejících k jednotlivým farním a filiálním kostelům nebo kaplím. Někdy u každé obce, jindy jen u jednotlivých kostelů jsou pak uváděny počty farníků od 10 let. Dále je evidován pozemkový majetek kostela i fary, „železné krávy“ (zádušní krávy propůjčované za plat poddaným), další dobytek, různá nadání, roboty poddaných na zádušních a farních pozemcích, právo faráře vařit pivo, finanční hotovost kostela, soupisy dlužníků a věřitelů a posléze záznam o štóle. Fase městská přináší údaje o majetku městské obce i jednotlivých měšťanů, navíc má např. údaje o pivovarské produkci.

Jednotlivá přiznání a vizitační nález představují nejstarší a nejobjemnější vrstvu katastrálních písemností. Na ně navazuje rozsáhlý soubor velmi různorodého spisového materiálu, který vznikl ze vzájemné korespondence mezi rektifikační komisí, subdelegovanými a vizitačními komisemi, krajskými hejtmany i jednotlivými vrchnostmi. Důležité jsou zejména zprávy o vizitaci podávané vizitačními komisaři jako doplněk nálezu. Shrnují a prohlubují poznatky o panství, zaznamenávají židovské rodiny, občas informují i o stížnostech

poddaných podávaných komisi. V přílohách k nálezům badatelů často najde nejrůznější seznamy, např. Židů, podruhů, řemeslníků, zaměstnanců hutí apod., ale i různé mapy a plány. V katastrálních písemnostech se pravidelně objevují i různé kalkulační výpočty sloužící k bernímu ocenění evidovaných subjektů. Pokud došlo po roce 1757 k závažným změnám na dominiu, jsou tu rovněž zaznamenány.

Finální elaborát z roku 1748, čítající 36 svazků, sumarizuje údaje týkající se jednotlivých poplatníků podle fasí a nálezů. Nejmenší evidovanou jednotkou v něm už není jedna parcela, ale pozemky určitého typu v držení jednoho hospodáře (pole, luka atd.) jako celek, nikoliv ovšem hospodáře současného, ale toho, který je uveden ve fasích. Výměra je stanovena výlučně ve výsevkových strýších. V sumáři pro celou ves jsou uvedeny i údaje o peněžním a berním ocenění pozemků (dělených do 6 tříd), dále počty domů bez pozemků, pivovary a výnos řemesel a posléze počet berních jednotek, na něž byla ves oceněna, tzv. osedlých.

Druhý (revizitační) tereziánský rustikální katastr (1756–1757), který tvoří 72 svazky, je vnitřně uspořádán v podstatě stejně. Uvádí postupně výměru pozemkového majetku každého hospodáře podle jednotlivých druhů pozemků, eviduje mlýny, bonitu půdy (dělí pole nově do 8 tříd), cenu obilí, nově eviduje i tzv. adminikula, tj. zvláštní výdělkové možnosti jednotlivých vsí jako pěstování chmele nebo luštěnin, dřevařství, vorařství, rozvinuté dobytkářství, snadný odbyt výrobků, pěstování lnu a přadláctví. Všechny tyto údaje jsou převedeny na peněžité výnosy. Dále následují počty domů zatížených domovními daní, výnos pivovarnictví a řemesel. Celkový výnos je pak vydělen „divizorem“ a tím stanoven počet berních osedlých pro každou ves. Původní sumář, který by shrnoval údaje pro jednotlivé vsi v Čechách v krajském a celozemském měřítku, bohužel neexistuje (na rozdíl od Moravy), což dlouho bránilo využití katastru ke studiu poměrů v celé zemi.

Finální elaborát dominikálního katastru užívá názvu exekvační výtah. Sumarizuje údaje fasí podobným způsobem jako finální elaborát rustikálního katastru. Specifickou podobu má tereziánský katastr pro pražská města a pro Chebsko. V Praze jsou zvlášť evi-

dovány měšťanské domy (zdaněné již dříve) jako rustikál a budovy dosud nezdaněné, tj. šlechtické, zemskodeskové, církevní a obecní, jako dominikál. Katastr a jeho průvodní materiál přitom obsahuje podrobný popis jednotlivých budov včetně např. kostelů nebo šlechtických paláců, využívaný hojně historiky umění. V Chebsku byl TK prvním katastrem vůbec. Měl poněkud jinou formu, jiné uspořádání a používal jiných měrných jednotek. Stejně jako v případě rustikálního katastru je i v dominikálním katastru daleko bohatší materiál ukryt ve fasích a v průvodních spisech.

Po zavedení nového, tzv. stabilního katastru v r. 1860 byly všechny katastrální písemnosti TK předány Archivu země české, s nímž přešly do Státního ústředního, nyní Národního archivu v Praze. Po ne zcela zdařilém pokusu o uspořádání z prvé poloviny 20. století byl fond po novém uspořádání zpřístupněn badatelské veřejnosti roku 1960.

Ohromný rozsah obou českých katastrů včetně přípravných a průvodních písemností vylučoval možnost vydat všechen tento materiál in extenso, tak jak se o to pokouší edice berní ruly. Edice českého rustikálního a dominikálního katastru, připravená v 60. letech 20. století, se proto musela spokojit se sumarizací katastrálních dat. Za základ editoři zvolili sumární elaborát z roku 1757, který v bohatých poznámkách doplnili údaji materiálu přípravného, hlavně fasí a vizitací. Ani finální elaborát však nemohl být otištěn v plném rozsahu. Za základní evidovanou jednotku rustikálního katastru proto editoři zvolili nikoliv jednotlivého hospodáře, ale místo (město, městys, ves, osadu, díl vsi). U něho uvádějí jednak sumární počet hospodářů, jednak je dělí do skupin podle rozlohy orných polí, která drželi. Dále je u každé obce uváděna bonita půdy, rozloha polí a dalších pozemků, počet domů bez polí, počet berních osedlých, adminikula a nakonec údaje o výši robot převzaté z dominikálního katastru. Z něho jsou rustikálu přiřazeny i údaje o dominikálních vesnicích, případně o dominikalistech v rámci starších vsí. V obsáhlých poznámkách jsou čerpány z katastru údaje, které se neopakují pravidelně, a z přípravného materiálu, zejména z fasí, další bohaté informace. Všechny údaje z tabulek jsou pak sečteny

jednak pro jednotlivá panství, jednak pro kraje a celou zemi. V edici dominikálu se uvádí u každého statku celková rozloha dominikálních pozemků různého typu, a to v úhrnu i zvlášť pro půdu vrchnostenskou, církevní a obecní, dani podrobený výnos z pozemků, piva, činží a robot, v poznámkách pak systematicky jednotlivé vrchnostenské dvory a jiné dominikální budovy s rozlohou půdy, rybníky s násadou, pivovary a jejich produkce a poddanské platy. Průvodní materiál pak v poznámkách posloužil jako zdroj informací o vrchnostenských sídlech, dvorech s rustikálními pozemky a dvorech zrušených, o menších vrchnostenských podnicích, fase poskytly údaje o chmelnicích, vinicích, mlýnech, jména rybníků a mlýnů. Duchovenské fase informují o stavu církevní správy, školství a lidnatosti farnosti. I zde jsou údaje o jednotlivých panstvích shrnuty v závěrečných sumářích v krajském a celozemském měřítku. Specifickou podobu má dominikální elaborát pražských měst, kde platily zcela zvláštní zásady pro rozvržení berní.

Řada důležitých údajů se bohužel do edice nevešla. Zkrátka přišlo zejména onomastické bádání. S výjimkou jmen rybníků a mlýnů byla vypuštěna všechna pomístní jména, jména obcí jsou uváděna v dnešním, nikoliv původním tvaru (včetně jazykově německých vsí). Do edice se nedostaly ani údaje o počtech dobytka nebo výnosu řemesel, plošné výměry polí z nálezů a řada dalších cenných informací. Některé údaje jsou uváděny jen u některých krajů (např. tržní místa), rozdělení vsí mezi více panství je označeno jen v případě, že tato panství ležela v témž kraji, charakter adminikul, např. předení (jako hlavního nebo doplňkového zdroje příjmu), je označen obráceně, než tomu je v originálu, poměrně časté jsou omyly při lokalizaci jednotlivých vsí. I tak je však edice obou katastrů neobyčejně cenným zdrojem informací pro dnešního badatele, přinejmenším jako orientační pomůcka k proniknutí do nesmírného bohatství fondu jako celku. Badatel, který s ní pracuje, se však bezpodmínečně musí seznámit nejen s výkladem podaným v úvodu, ale i s další literaturou, nejlépe s obsáhlou studií E. Hradeckého, v níž najde poučení o řadě údajů edice, jež jsou jinak obtížně srozumitelné nebo mohou badatele zmást.

Tereziánský katastr moravský

O sepsání nového moravského rustikálního katastru se rozhodlo mnohem později, až roku 1748, a to na základě návrhu Bedřicha Viléma hraběte Haugwitze, který krátce předtím reformoval bernictví v Korutanech a Kraňsku. O rok později nařídila Marie Terezie i evidenci dominikálu na Moravě. Sestavení katastru probíhalo podobně jako v Čechách, ovšem některé fáze odpadly, takže přípravný materiál je mnohem chudší. Základem pro sestavení katastru se staly rustikální fase z roku 1749, podobné českým. Doplnují je opisy příznávacího listu k pozemkové berni z roku 1667 a k dani z komínů roku 1671, nálezové tabely vizitační komise, sumární extrakty a korespondence. Dominikální fase pocházejí z roku 1750, v přípravných materiálech jsou i výkazy o jmění a příjmech duchovenstva. Finální elaborát pak byl připraven k použití v roce 1759, byl však ještě doplňován a modifikován až do roku 1768. V současné době je moravský tereziánský katastr uložen v Moravském zemském archivu v Brně.

Edice moravského katastru se vešla do jednoho svazku. I ona uvádí jako nejmenší evidovanou jednotku město nebo ves. Má stručnější poznámky než edice česká, zato však zpřístupňuje několik vrstev jak dominikálních, tak i rustikálních elaborátů z let 1750–1768, dále sumář farního majetku z roku 1777. Připojeny jsou i údaje tereziánských konskripcí obyvatelstva z let 1754, 1763 a 1771, soupis řemeslníků z roku 1749 a první moravská celozemská merkantilní tabula z roku 1769. Cennou přílohou, která citelně chybí v české edici, jsou mapy jednotlivých krajů s vyznačením hranic velkostatků.

Karolínský katastr slezský

Ve Slezsku se v 16. a 17. století i počátkem století osmnáctého vybíraly daně na základě tzv. daňové indikce (odhadu) z roku 1527. Ta vycházela z pouhých příznání vrchností, uvádějících souhrnně jak poddanský, tak vrchnostenský majetek, jejichž věrohodnost zcela závisela na libovůli příznávajících (fatentů). V průběhu dvou

následujících století byl odhad několikrát korigován, naposledy roku 1714, aniž by nabyl uspokojivé podoby. Sestavení nového katastru nařídil Karel VI. roku 1718, práce na něm, řízené vrchní rektifikační komisí ve Vratislavi, začaly roku 1721 a probíhaly obdobně jako v Čechách. Poslední revize skončily roku 1729. Vzhledem k odlišnému slezskému bernímu systému však měla slezská příznání poněkud jinou podobu, evidovali se a oceňovali např. mlatci, řemeslníci nebo Židé. Když roku 1733 císař rozhodl přezkoumat další, dosud neevidované výnosy (dokonce i příjem ze žaludů a bukvic), proběhla v letech 1733–1739 druhá rektifikace. Její výsledky byly zachyceny ve třech oddělených částech katastru, dominikální, rustikální a městske. Okamžitému uvedení do praxe však zabránily obstrukce vrchností a zábor větší části Slezska Pruskem roku 1742. Ten způsobil mj. i rozdělení řady panství a dokonce i mnoha obcí mezi dva státy. Proto byly katastry dále upřesňovány v letech 1743–1744. Teprve v této době byly pro berní účely evidovány i statky vratislavského biskupa, zatímco komorní statky na Těšínsku až v josefském katastru. Od 1. května 1744 se nový katastr stal výlučným podkladem pro vybírání berně, ale byl dále doplňován, např. v letech 1752–1753 o příznání od farářů, učitelů a špitálů. Podle panovníka, který k němu dal podnět a za něhož byl v podstatě dokončen, se mu dostalo pojmenování karolínský.

Slezský katastr byl nejdříve uložen ve Vratislavi, ale za první slezské války byl odvezen do bezpečí. Prusku byly po válce vydány katastrální elaboráty pro pruské Slezsko, zatímco úřední knihy se zápisy rektifikační komise, právní normy a sumáře pro celé Slezsko stejně jako zbývající část katastrálních elaborátů zůstaly v Opavě. U rozdělených berních obvodů byly Prusku vydány opisy, takže v Opavě zůstaly elaboráty pro celé Těšínsko, Opavsko, Krnovsko a Nisko. Když byly v době josefínské nejvyšší politické orgány Slezska a Moravy sloučeny v moravsko-slezské gubernium se sídlem v Brně, slezská berní agenda byla svěřena slezským stavům. V důsledku toho katastr zůstal nadále v Opavě. Sloužil, stejně jako moravský, s výjimkou období 1789–1790, výběru berní až do roku 1819 a v určitých částech až do zavedení stabilního katastru. Roku 1907 ho převzal

Zemský archiv v Opavě. Ve srovnání s českým a moravským je dochován v menší úplnosti.

V dvousvazkové edici karolínského katastru jsou zpřístupněny údaje výše zmíněných berních oblastí (Opavsko, Krnovsko, Těšínsko a Nisko) včetně vsí, které v současné době (po změně hranic v roce 1742 a 1920) leží v Polsku, je tu i Hlučínsko. Zpřístupněny byly čtyři elaboráty: I. rektifikace (obě verze) z let 1721–1732, 1743–1752, II. rektifikace (obě části) z let 1733–1740, subrevize měst z let 1746–1747 a rektifikace duchovenských pozemků a výnosů z let 1752–1755 a 1790. Základní jednotkou je i zde ves, přičemž stejná váha se přikládá evidovanému majetku i jeho výnosu. Jsou připojeny i sumáře pro vyšší celky, zčásti původní, zčásti nově vytvořené.

Josefský katastr

Podobným dílem, jakým byly oba tereziánské katastry, český a moravský, spolu se slezským katastrem karolínským, se v době jejich dokončení nemohla vykázat žádná z rakouských dědičných zemí. Přesto však již záhy byla pocíťována a kritizována jejich nedokonalost, spočívající hlavně v podhodnocení evidované rozlohy pozemků, především vrchnostenských. Proto již v sedmdesátých letech přišel dvůr s myšlenkou přesného vyměření pozemků, prakticky ji však realizoval teprve Josef II., který ji spojil s radikálním rozhodnutím zdanit stejně půdu dominikální a rustikální a současně jednotně upravit i povinnosti poddaných vůči vrchnostem, a to na základě výnosu poddanského hospodářství zjištěného katastrem.

Práce na novém katastru, nejen v českých zemích, ale i v dalších částech monarchie, byly zahájeny roku 1785. Jejich cílem, výrazně ovlivněným dobovým fyziokratismem, bylo jednak vyměření pozemků, jednak stanovení jejich výnosu. Z evidence naopak byly vypuštěny další údaje evidované staršími katastry, např. počty chovaného dobytka, příjmy poddaných z nezemědělské výroby, příjmy vrchností nebo far apod., čímž se josefský katastr výrazně přiblížil k podobě moderního pozemkového katastru. Pro dnešního historika se tím ovšem vypovídací hodnota katastru podstatně zmenšila.

Práce na katastru v zemi řídila vrchní zemská komise pro regulaci berně s pomocí krajských subkomisí, jejichž členy byli i profesionální zeměměřiči, civilní i vojenští. Měření pozemků i určení výnosu probíhalo pod správou místní vrchnosti a za přítomnosti výboru voleného každou obcí. Jako základní evidenční jednotka byla nově vytvořena tzv. katastrální obec s pevně vymezenými hranicemi pozemků. Tvořilo ji město, městys, větší ves nebo několik menších osad, které až dosud byly evidovány jako samostatné vsi. Katastrální obec byla utvořena bez ohledu na to, zda její obyvatelé patřili jedné, nebo několika vrchnostem. V rámci obce měly být postupně popsány a očíslovány všechny pozemky, a to nikoliv podle majitelů, ale podle polohy, měla být určena jejich plocha a výnos z plodin. Vyměření gruntů býval přítomen rychtář, držitel pozemku a alespoň tři členové výboru. Rustikální pozemky měřili – pod přísahou na bibli a pod dozorem vrchnostenských úředníků – sami rolníci, a to za pomoci provazu (případně řetězu), lokte (dékové míry), bidel a kolíků, dominikální pozemky vyměřovaly osoby pověřené vrchností, jen pozemky složitého tvaru nebo obtížně dostupné jako lesy měly být změřeny inženýry. Nalezené hodnoty byly na místě zapisovány do konceptu, který byl po návratu z terénu přepisován do tištěného formuláře. Na rozdíl od starších katastrů byla základním údajem rozloha pozemků v plošných měřích; jejich jednotkou bylo jitro, které mělo 1600 čtverečných sáhů (5760m²). Výnos užitečné půdy se určoval na základě několikaletého průměru obilních cen v nejbližším tržním místě, s přihlédnutím k nákladům na dopravu. Pozemky nemusely být nově vyměřeny na panstvích, kde již předtím proběhlo nějaké vyměřování včetně kartografických prací, například při raabisaci, pouze se po zkusmé kontrole převedly zjištěné rozlohy na míru používanou v josefském katastru.

Vyměřování neprobíhalo bez problémů. Snahou rolníků bylo uvádět nižší čísla, aby dosáhli menšího berního zatížení, armáda odmítala uvolnit odborně školené zeměměřiče, vrchnostenští úředníci a zaměstnanci často prokazovali velmi špatné znalosti zejména v matematice. Poddanská příznání byla kontrolována celkem třikrát, vrchnostmi, pak subkomisí a nakonec vrchní komisí. Práce

na katastru byly ve všech zemích monarchie hotovy do konce roku 1787.

Nový berní systém z roku 1789, který z katastru vycházel, byl velmi vážným zásahem do stavovských práv. Daňově zrovnoprávňoval panskou a poddanskou půdu, navíc spolu s berním systémem byl zaveden i nový systém urbariální, který byl založen jen na výnosu poddanských usedlostí, nikoliv na starých zvyklostech, a převáděl všechny urbariální povinnosti včetně robot na peněžitý plat. K vybírání berně měly být zřízeny samostatné berní okresy a výběřčí nezávislí na vrchnostenské správě a přímo nadřazení katastrálními obcím. Ti byli sice pro odpor stavů po Josefově smrti roku 1790 zrušeni a nahrazeni vrchnostenskými, katastrální obce však zůstaly i nadále. S účinností od 1. května téhož roku pak byla zrušena i celá Josefova berní a urbariální reforma a byl opětně zaveden systém zdanění opřený o tereziánský katastr. Pozemková daň však byla i poté vyměřována podle přesnějších hodnot stanovených josefským katastrem, a to v Čechách na základě tzv. rozdělovacích sumářů, na Moravě a ve Slezsku tzv. matriky výnosu pozemků.

Fond Josefský katastr, uložený dnes pro jednotlivé země v Národním archivu Praha, v Zemském archivu Brno a Zemském archivu Opava, se dělí na dvě skupiny. Základ tvoří tzv. „fasovní knihy“, tedy opisy pozemkových příznání (originály zůstaly po kontrole na panstvích), každá pro jednu katastrální obec. V nich jsou evidovány jednotlivé parcely užitkových pozemků podle polohy, počínaje náměstím (návsí). Rubriky přinášejí tyto informace: číslo parcely, jméno držitele, pomístní název a rozloha a výnos jednotlivých plodin. Kniha je zakončena sumářem pro celou katastrální obec a podpisy osob, které se účastnily vyměřování. Druhou skupinu elaborátů tvoří sumáře plodin pro panství a statky. Pro každou katastrální obec existuje jeden sumář, který je uvnitř členěn podle jednotlivých přidělených lokalit. Jsou v něm zachyceny ceny obilí, sena, otavy, vína a dříví s poznámkami o využívání úhoru, dále je tu uvedena plocha pole a tříletý výnos obilí a roční výnos ostatních plodin. Výsledkem je celkový výnos přepočtený na peníze. K oběma elaborátům náleží také spisy. Třetí skupinu tvoří v Čechách tzv.

rozdělovací sumáře, starší z let 1792–1794, mladší z let 1813–1814, postupně dále aktualizované, podle nichž se vyměřovala daň až do roku 1860.

Uložení

Tereziánský (resp. karolínský) a josefský katastr jsou uloženy v Národním archivu v Praze (pro Čechy) a v zemských archivech v Brně a v Opavě. Chceme-li z nich čerpat, není možno se spokojit jen s vlastními katastrálními elaboráty, tím méně edicemi, ale je třeba také pracovat s písemnostmi komisí, které řídily jejich sestavení, i s písemnostmi zachycujícími průběžně změny nastalé po vzniku katastru. Vedle vlastních katastrů je tedy nutno studovat i další fondy, v pražském Národním archivu např. fond Vrchní komise pro úpravu berní v Čechách 1785–1790 (VBK). Jejich přehled podávají příslušné průvodce po archivu.

Možnosti využití

Jak již bylo řečeno, nejvíce dat, ovšem nestejně hodnoty, pro historický výzkum přinášejí katastry tereziánský a karolínský, přesnější, avšak relativně chudší údaje poskytuje katastr josefský. Tereziánské katastry spolu s katastrem karolínským jsou především jedinečným pramenem pro studium hospodářského vývoje a sociálních poměrů, ale umožňují studovat i další otázky, od demografie a onomastiky až po stav sítě far, škol a charitativních zařízení. Díky edičnímu zpracování dovolují studovat tyto jevy i v celozemském měřítku. Pro zájemce o lokální dějiny pak edice vytváří důležitý nástroj orientační, hlubší poznání lokálních poměrů však vyžaduje jít do řasí a průvodních spisů, obsahujících neuvěřitelně bohatý a mimořádně rozmanitý materiál. Navíc se nabízí i srovnání se staršími a mladšími katastry, umožňující postihnout dynamiku zkoumaných jevů. Významné okruhy problémů sociální povahy, které se historikovi nabízejí ke studiu na základě TK a KK, jsou zejména majetková struktura feudální vrstvy, sociální diferenciací poddanského obyvatelstva, jeho zatížení kontribucí, vrchnostenskými dávkami a hlavně

robotami a rozvoj nezemědělské produkce na venkově (otázky tzv. protoindustrializace), ale také útlak ze strany vrchností, doložený četnými stížnostmi (odnímání obecních pastvin ad.). Velmi cenné jsou údaje o zemědělské výrobě jak na velkostatku, tak v poddanském hospodářství. Umožňují sledovat zastoupení jednotlivých kultur, jejich krajeovou specializaci (např. chmelařství nebo vinařství), různé modifikace trojpolního osevního postupu, uspořádání polností v rámci katastru dané obce, intenzitu chovu jednotlivých druhů dobytka, existenci a výnos různých vrchnostenských podniků (evidovaných však značně neúplně, např. téměř chybějí železářny), zastoupení různých řemesel ve městě i na venkově a srovnání jejich výnosu, lokální výrobní specializaci (např. soukenictví nebo sklářství v severních a severovýchodních Čechách), rozmístění židovské populace a její ekonomickou aktivitu, svádění poddanské půdy nebo naopak dělení dvorů mezi poddané a zavádění reluce robot, velikost měst a hustotu městské sítě, zakládání nových dominikálních osad. Katastr však velmi dobře dokumentuje i strukturu farní sítě a ekonomické postavení farního kléru nebo školské a chudinské záležitosti a přináší i první soupis obyvatelstva od 10 let v rozsahu celé země, stejně jako např. první kompletní soupis rybníků v českých zemích ještě před počátkem jejich hromadného rušení v 18. a 19. století. TK, KK i JK obsahují i rozsáhlý soubor osobních, místních a pomístních jmen, který lze využít např. k lokalizaci zaniklých osad nebo zaniklých průmyslových podniků, k sledování národnostní hranice a jejího posunu apod. Stejně tak katastr využije genealog, zejména když se nespokojuje jen se sestavením rodokmenu, ale sleduje i transfer rodinného majetku, v pražských městech může zejména z TK hojně čerpat historik umění a obecně zájemce o hmotnou kulturu šlechty i měšťanstva.

Proti tereziánskému katastru jsou údaje josefského katastru mnohem chudší, ovšem zato zpravidla přesnější. Věrohodnější jsou zejména údaje o rozloze pozemků, důležitý je i fakt, že pro krátkost přípravy katastru jeho údaje, například jména hospodářů, plně odpovídají – na rozdíl od TK – době jeho vzniku. Některé údaje, například o tržních okruzích, jsou ale méně věrohodné než v tereziánském

katastru. JK lze využívat především v lokálním měřítku, protože se nedochovaly celozemské sumáře. Pozemková příznání umožňují studovat majetkovou strukturu osedlého obyvatelstva venkova, avšak bez přihlídnutí k ziskům poddaných z nezemědělské výroby, které tuto strukturu často výrazně modifikovaly. Navíc je třeba rozlohu každého gruntu pracně rekonstruovat ze zápisů o jednotlivých parcelách. Pro studium analogické problematiky ve městech jsou příznání ještě méně vhodná vzhledem k tomu, že zemědělská výroba nebyla ve městech hlavním odvětvím ekonomiky. I při studiu majetkové skladby vesnice je ale třeba brát v úvahu, že pokud měl někdo nějaké pozemky za hranicemi katastrální vsi, v níž se nacházel jeho grunt, jsou evidovány v jiném příznání, zatímco v daném příznání jsou evidovány i pozemky „cizích“ držitelů. Započtení majetku „přespolních“, často nevelkého, může např. vést k chybnému rozšíření počtu drobných usedlostí v dané katastrální obci. Zmíněné nedostatky lze zčásti korigovat využitím tzv. rozdělovacích sumářů, které ale neuvádějí v dané obci rozlohu jednotlivých parcel. Sumáře plodin a zčásti i spisy pak umožňují studovat nejen zastoupení jednotlivých plodin v osevních plánech, rozmístění jednotlivých typů pozemků v katastru obce nebo otázku různé výnosnosti rolnického a vrchnostenského hospodářství, ale také charakter osevních postupů (počínající odbourávání úhorového systému) a podobně jako TK i rozsah tržních okruhů jednotlivých měst a úroveň cen plodin v jednotlivých krajích. Srovnání s berní rulou (lánskými rejstříky), tereziánským a stabilním katastrem umožňuje sledovat řadu otázek v delším časovém horizontu. Obtíže ovšem působí různé míry používané v jednotlivých katastrech a různý způsob výpočtu berního zatížení. Přes tyto problémy je však i josefský katastr mimořádně cenným zdrojem informací, hlavně v mikrohistorickém rozměru, zejména pokud je používán v kombinaci s dalšími prameny, jako jsou pozemkové knihy, soupisy obyvatelstva různého typu (poddanské seznamy, status animarum) nebo matriky zpracované metodou rekonstrukce rodin.

Využití údajů katastrů ovšem naráží na některé překážky. V prvé řadě je to nespolehlivost udávaných čísel, neboť berní poplatníci

měli tendenci k jejich snižování, aby dosáhli nižšího berního ocenění. Přitom např. důkladně kontrolované rustikální fase TK jsou v tomto ohledu přesnější než fase dominikální. Ve srovnání s berní rulou rozsah poddanské půdy v TK a ještě více v JK podstatně vzrostl, ale stále nedosahoval hodnot zaznamenaných později stabilním katastrem. Starší bádání, počínajíc Josefem Pekařem, připisovalo nízké údaje starších katastrů jednak používání jiných měř, jednak zatajování, jednak pozdnímu zavedení skutečného vyměřování parcel. Zdá se však, že stoupající rozlohy uváděné ve výsevkových stryších také odpovídaly rostoucímu výsevku, vyvolanému dlouhodobým růstem poptávky po zemědělských výrobcích. Přejod od výsevkových měř k plošným a mění se systém výpočtu berní osedlosti mají jiný nepřijemný důsledek, ztěžují nebo přímo znemožňují srovnání některých jevů (např. majetkové struktury vrchností) v dlouhodobém horizontu. Při srovnávacím studiu celé řady jevů se pak musíme omezit jen na srovnání berní ruly (lánových rejstříků) a tereziánského katastru, protože v JK již evidovány nebyly (chov dobytka, řemeslná výroba ad.).

Dosavadní zpracování

Katastry zůstávaly dlouho stranou zájmu našich historiků. Vážné pokusy o využití katastrů k poznání života české vesnice v minulosti začínají teprve druhým dílem Pekařovy *Knihy o Kosti* (1911). Autor se tu na příkladu jednoho panství pokusil využít údajů katastrů z let 1654–1789 ke studiu sociální struktury venkova a zároveň jako prvý upozornil důkladnými propočty na nepřesnost katastrálních údajů, která se stále zvětšuje, čím hlouběji jdeme do minulosti. K problematice vzniku katastrálních elaborátů a spolehlivosti jejich údajů se pak vrátil i ve fundované monografii *České katastry* (1915), jejíž těžiště leželo v analýze berního zatížení českých poddaných v 17. a 18. století. Několik autorů se zabývalo vznikem katastrů 18. století a hlubším rozbořem jednotlivých fondů. Josefský katastr se stal námětem studií Františka Roubíka (1954) a Jaroslavy Hausenblavové (1983), podrobný rozbor fondu Tereziánský katastr (český)

podal Emil Hradecký (1956). O celkovém vývoji našich katastrů poskytuje dobrý přehled práce Františka Maška (1948). Novější přehledná práce Jana Bumby (2007) bohužel prozrazuje autorovo nedostatečné historické školení. Z prací, které se po Pekařově vzoru zabývaly hodnotou katastrálních údajů, je cenná zejména studie Jaroslava Honce (1981).

Poměrně hojně bylo českými historiky využíváno katastrů při studiu našich měst. Na počátku tohoto zájmu stál Pekařův žák Jaroslav Novotný, který připravil komentovanou edici základních katastrálních údajů pro všechna česká města, osvětlující zejména jejich berní zatížení (1929). Později se úsilí historiků soustředilo ke studiu socioprofesionální skladby českých měst ve světle tereziánského katastru (Pavel Bělina 1978, Alois Míka 1978, 1979), hustoty městské sítě a velikosti českých měst (Rostislav Nový 1990, Eduard Maur 1995, 2001) a k městům ve Slezsku (Irena Korbelářová 2003). Statistiku řemeslné a manufakturní výroby v Čechách, výborně dokumentovanou i četnými mapami, podal jak pro města, tak i pro venkov na základě TK, produkčních a manufakturních tabel z poloviny 18. století Zdeněk Martínek (2000), tržní okruhy českých měst sledovali podle TK a JK Josef Petrůň a Milena Borská-Urbánková (1977). Z TK vycházeli i autoři některých městských monografií, z nichž lze jmenovat např. cennou monografii Adolfa Zemana o sociální skladbě Plzně (1955). Údaje TK pro Prahu shrnul v cenné studii Antonín Haas (1966).

Katastry se staly také východiskem pro poznání postupující sociální diferenciaci českého venkova v 17. a 18. století, která byla důležitým předpokladem rozvoje protoindustrii v českých zemích. Celkový obraz vývoje sociální skladby českého venkova podal Otto Placht (1957), několik studií problém sledovalo v lokálním měřítku. Z nich studie E. Maura o točnickém panství zároveň prohloubila kritiku katastrálních údajů jejich srovnáním s daty pozemkových knih a urbářů (1964–1965). Významný pokrok znamenal v 90. letech česko-rakouský projekt *Soziale Strukturen in Böhmen*, v jehož rámci byl paralelně zpracován obraz vývoje sociální struktury několika vybraných panství v Čechách a srovnání se pak stalo

východiskem k obecnějším závěrům (Markus Cerman – Hermann Zeitlhofer 2002, Markus Cerman – Eduard Maur 1999). Tereziánský katastr posloužil jako důležitý pramen i pro studium zakládání nových osad v Čechách po roce 1654, jež podnikl Josef Křivka (1978). Stal se i východiskem pro poznání majetkové skladby české šlechty v polovině 18. století, již paralelně analyzovaly Eva Berndorfová (1976) a německá historička Eila Hassenpflug-Elzholz (1982). Celkový obraz vývoje rolnického i šlechtického zemědělského podnikání v Čechách s důrazem na povinnosti poddaných, zejména robotní (ale i jejich relucii), podala cenná studie Aleše Chalupy (1969). V poslední době systematicky zpracovávali TK i JK i představitelé naší toponomastiky při studiu pomístních jmen. Jak je vidět, je zejména tereziánský katastr využíván našimi historiky relativně hojně, zájem je ale nerovnoměrně rozložen jak co do sledované problematiky, tak i co do územního zaměření. Zatímco některé problémy jsou zpracovány do značné šíře (např. řemeslná výroba, velikost měst), studium dalších, například otázek církevní správy, je teprve v počátcích a čeká na své badatele.

LITERATURA

RADIMSKÝ, J. – TRANTÍREK, M. (eds.): *Tereziánský katastr moravský. Prameny z 2. poloviny 18. století k hospodářským dějinám Moravy*. Praha 1962; CHALUPA, A. – LIŠKOVÁ, M. – NUHLÍČEK, J. – RAJTORAL, F. (eds.): *Tereziánský katastr český, 1–2*,

Rustikál. Praha 1964, 1966; BURDOVÁ, P. – CULKOVÁ, D. – ČÁ-
 ŇOVÁ, E. – LIŠKOVÁ, M. – RAJTORAL, F. (eds.): *Tereziánský
 katastr český 3, Dominikál*. Praha 1970; BRZOBOHATÝ J. – DRKAL,
 S. *Karolinský katastr slezský 1–2*. Praha 1972–1973 (Edice berních
 katastrů českých, moravských, slezských, sv. 1–6); BĚLINA, P.: *Pří-
 spěvek k ekonomické stratifikaci měst v Čechách koncem 18. století*. In:
 Hospodářské dějiny 1, 1978, s. 231–262; BERNDORFOVÁ, E.: *Sociální skladba české šlechty od poloviny 17. do poloviny 19. století*.
 In: Acta Universitatis Carolinae 1976, Philosophica et historica 3,
 s. 197–204; BORSKÁ-URBÁNKOVÁ, M.: *Obilní trhy a ceny obilí
 v Čechách v 18. století*. In: Acta Universitatis Carolinae, Philosophica
 et historica 3, 1977 s. 109–138; CERMAN, M. – MAUR, E.: *Pro-
 měny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*. Český
 časopis historický (ČČH) 98, 2000, s. 737–774; CERMAN, M. –
 ZEITLHOFER, H. (eds.): *Soziale Strukturen in Böhmen, Ein re-
 gionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften,
 16.–19. Jahrhundert*. Wien – München 2002; HAAS, A.: *Praha ve
 světle údajů tereziánského katastru*. In: Pražský sborník historický
 3, 1966, s. 108–129; HASSENPFUG-ELZHOLZ, E.: *Böhmen
 und die böhmischen Stände in der Zeit des beginnenden Zentralismus.
 Eine Strukturanalyse der böhmischen Adelsnation um die Mitte des
 18. Jahrhunderts*. München – Wien 1982; HAUSENBLASOVÁ, J.:
Berní reforma Josefa II. v Čechách. In: Hospodářské dějiny 11, 1983,
 s. 139–162; HONC, J.: *Míra nepřesnosti josefského katastru z r. 1785
 a plochy velkostatku v čáslavském a kouřimském kraji před rokem
 1848*. Zpravodaj České heraldicko-genealogické společnosti 1981,
 č. 1–2, s. 91–115; HRADECKÝ, E.: *Tereziánský katastr – rozbor
 fondu*. Sborník archivních prací (SAP) 6/1, 1956, s. 105–135; CHA-
 LUPA, A.: *Věnkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech
 (1700–1750)*. Sborník Národního muzea, řada A - Historie, 1969,
 s. 197–378; KORBELÁŘOVÁ, I.: *Města na Těšínsku v 18. století*.
 Studie o Těšínsku 18, Český Těšín 2003; MARTÍNEK, Z.: *Řemeslná,
 domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752–
 1756*, Sv. 1–2, Praha 2000 (Etnografický atlas Čech, Moravy a Slez-
 ska III); MAŠEK, F.: *Pozemkový katastr*. Praha 1948; MAUR, E.:

Poddaní točnického panství v druhé polovině 17. století. Příspěvek k využití katastrů, soupisů obyvatelstva a pozemkových knih pro studium hospodářského a sociálního postavení venkovského lidu. SAP 14, 1964, s. 57–87; 15, 1965, s. 277–297; MAUR, E.: *Problémy farní organizace pobělohorských Čech.* In: *Traditio et cultus, Miscellanea historica bohemia Miloslao Vlk, archiepiscopo Pragensi, ab sius collegis amicisque ad annum sexagesimum dedicata.* Praha 1995, s. 163–177; MAUR, E.: *Velikost českých městských obcí podle tereziánského katastru (edice statistických dat).* *Historická demografie* 19, 1995, s. 169–204; MAUR, E.: *Urbanizace Čech v raném novověku.* *Historická demografie* 25, 2001, s. 5–64; MÍKA, A.: *On the Economic Status of the Czech Towns in the Period of Late Feudalism.* In: *Hospodářské dějiny* 2, 1978, s. 225–257; MÍKA, A.: *Řemesla a obchod v českých městech ve světle tereziánského katastru.* In: *Pražský sborník historický* 11, 1979, s. 104–138; NOVOTNÝ, J.: *Zdanění českých měst podle katastrů z r. 1654–1757. Materiály k hospodářským dějinám českých měst v době pobělohorské.* Praha 1929; NOVÝ, R.: *Městská síť v Čechách.* In: *Počátky českého národního obrození 1770–1791.* Praha 1990, s. 33–43; PEKAŘ, J.: *Knihy o Kosti II.* Praha 1911; PEKAŘ, J.: *České katastry 1654–1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním.* Praha 1915, 1932 (původně časopisecky v ČČH 1913–1915); PETRÁŇ, J.: *Ceny obilí a tržní okruhy v Čechách v 18. a počátkem 19. století.* In: *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica* 3, 1977, s. 9–49; PETRÁŇ, J.: *Rayons marchands et débuts de la formation du marché du pays en Bohême.* In: *Historica* 24, 1984, s. 241–267; PLACHT, O.: *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století.* Praha 1957; POKORNÝ, O.: *Územní členění berní správy v Čechách před rokem 1848.* In: *Historická geografie* 4, 1970, s. 13–145; ROUBÍK, F.: *Ke vzniku Josefského katastru v Čechách v letech 1785–1789.* In: *Sborník historický* 2, 1954, s. 140–185; SVOBODA, J.: *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách ve druhé polovině 18. století.* *Československý časopis historický* 5, 1957, s. 447–473; ZEMAN, A.: *Hospodářská a sociální skladba Plzně na počátku 18. století.* Plzeň 1955.